

მცენარეთა სახელწოდებები ბულეფიდან: გერმანელი ბოტანიკოსის წვლილი ლაზურის დოკუმენტირების საქმეში

ზაალ კიკვიძე

არნოლდ ჩიქობავას სახელობის
ენათმეცნიერების ინსტიტუტი
ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის
სახელმწიფო უნივერსიტეტი
zaal.kikvidze@tsu.ge

სხვა ქართველური ენებისაგან ლაზური სამი ღირსსაცნობი ნიშნით განსხვავდება. პირველი ის გახლავთ, რომ იგი მათ შორის ერთადერთი იდიომია, რომელიც უმეტესწილად საქართველოს ფარგლებს გარეთაა გავრცელებული; მეორე ნიშანი შემდეგში მდგომარეობს: მიუხედავად იმისა, რომ იუნესკოს ატლასი (იუნესკო 2022) სამივე უმწერლობო ქართველურ ენას „აშკარად საფრთხის ქვეშ მყოფის“ სტატუსს ანიჭებს, შესაბამისი კრიტერიუმების გათვალისწინებით, როგორებიცაა ენობრივი კომპეტენცია, თაობიდან თაობაზე გადაცემა და ოფიციალური სტატუსი სახელმწიფოში, ლაზურის საფრთხეში ყოფნის ხარისხი მათ შორის ყველაზე მაღალია. ნიშანდობლივია მესამე განმასხვავებელი ნიშანიც: ქართველურ ენებს შორის ლაზური ყველაზე მწირრესურსიანია. თვალშისაცემია ის პარადოქსული გარემოება, რომ ლაზების ისტორიის, განსახლების, ეთნოგრაფიული თავისებურებების შესახებ უძველესი წყაროები გვანვდიან არცთუ მწირ ცნობებს ანტიკური დროიდან, რასაც ვერ ვიტყვით ენობრივი მასალის შესახებ; ისინი უფრო გვიან ჩნდება. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ლაზურის უმწერლობო სტატუსმა, რის გამოც იგი ოდენ ზეპირი სახით გადაეცემოდა თაობიდან თაობას, განაპირობა მისი ნაკლებად წარმომადგენლობითობა; თუმცა ეს ვარაუდი ძლიერ არგუმენტად ვერ გამოდგება, თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ ფაქტს, როგორ ჭარბადაა წარმოდგენილი კიდევ ერთი უმწერლობო ქართველური ენის, მეგრულის ენობრივი მასალა ევლია ჩელების მოგზაურობათა წიგნში (ჯიქია 1936). ნიშანდობლივია, რომ ზოგჯერ სწორედ ჩელების „სეიაჰათნამეს“ მიიჩნევენ პირველი ლაზური გაბმული ტექსტის წყაროდ, რომელიც გვიან XVII საუკუნეს მიეკუთვნება (ჯიქია 1954), თუმცა ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ზემოხსენებული ენობრივი მასალის ლაზურობა კითხვის ნიშნის ქვეშ დადგა (გიპერტი 1992), რის გამოც მას მხედველობაში ვეღარ მივიღებთ ლაზურის დოკუმენტირების ისტორიაზე საუბრისას. სამაგიეროდ, ამ მხრივ ეჭვგარეშეა XVIII საუკუნის მიწურულსა და XIX საუკუნის დასაწყისში გამოქვეყნებული კომპენდიუმები, რომელთაგან ერთის ავტორი ლორენსო ერვას ი პანდუროა (ერვას ი პანდურო 1787), მეორისა კი – ჰაინრიხ იულიუს ფონ კლაპროთი (კლაპროთი 1823), თუმცა მათ მიერ მოწოდებული მასალის სანდოობა აშკარად სათუთა.

ქრონოლოგიური თანამიმდევრობის მიხედვით მომდევნო წყაროს წარმოადგენს გეორგ როზენის ნაშრომი „ლაზთა ენის შესახებ“ (როზენი 1844), რომელიც, მიუხედავად რიგი უზუსტობისა, ჭეშმარიტი ნიშანსვეტია ლაზურის შესწავლის ისტორიაში; ამ მომცრო წიგნში ზოგად მიმოხილვასა და გრამატიკულ ნარკვევს მოსდევს ლექსიკონი, რომლის თითოეული სიტყვა-სტატია შემდეგნაირადაა აგებული: არაბული და ლათინური გრაფიკებით ჩაწერილი ლაზური სიტყვა და მისი გერმანული თარგმანი (როზენი 1844: 29-37). ისიც ღირსსაცნობია, რომ ახალგაზრდა როზენი თავად იმყოფებოდა ლაზეთში 1843 წელს და, რაც არსებითად მნიშვნელოვანია წინამდებარე სტატიაში განსახილველი საკითხის თვალსაზრისით, ამ ექსპედიციაში მას გამოცდილი თანამგზავრი ჰყავდა; ეს გახლდათ ცნობილი გერმანელი ბოტანიკოსი კარლ კოხი. რატომ არის კოხის ფაქტორი არსებითი

მნიშვნელობისა? სწორედ ხსენებული მოგზაურობის აღწერის მიზნით დაწერილ წიგნში, ბოტანიკოსი წარმოგვიდგენს ლაზურ სოფელში – ბულეფში გამოვლენილ მცენარეთა სახელწოდებებს, რაც აქამდე არასოდეს განხილულა სამეცნიერო ლიტერატურაში (თუ არ ჩავთვლით ჩვენ მიერ გასულ წელს ამ საკითხზე წაკითხულ მოხსენებას (კიკვიძე 2022)). თხრობის ლოგიკური თანამიმდევრობის დასაცავად მიზანშეწონილად მიგვაჩნია თავდაპირველად კ. კოხის ცხოვრებასა და მოღვაწეობაზე ვისაუბროთ.

კარლ ჰაინრიხ ემილ კოხი დაიბადა 1809 წლის 6 ივნისს ეტერსბურგში,² ვაიმართან ახლოს. კოხების ოჯახი მალევე გადავიდა საცხოვრებლად ვაიმარში, სადაც

ახალგაზრდული წლებიდანვე იგი დაუკავშირდა გოეთეს და სწორედ მისი გავლენისა და რჩევის წყალობით იყო, რომ კოხი ესტუმრა კავკასიასა და მცირე აზიის სხვადასხვა ნაწილს. იენასა და ვიურცბურგში მედიცინისა და საბუნებისმეტყველო მეცნიერებების შესწავლის დასრულებიდან მალევე იგი გაემართა სამოგზაუროდ, რომლის დროსაც მისი ინტერესის განსაკუთრებულ საგანს წარმოადგენდა მცენარეები და ჩვენი კულტურული ხეხილის თავდაპირველი წყაროების ძიება. ორწლიანი კვლევის შემდეგ მან ისეთი მზის დარტყმა მიიღო არარატის მთაზე, რომ იძულებული გახდა, დაბრუნებულიყო იენაში (ანონიმი 1879: 173).

კ. კოხი გახლდათ იენის უნივერსიტეტის პრივატ-დოცენტი და აქვე გააგრძელა თავისი აკადემიური საქმიანობა. რამდენიმე წლის შემდეგ ალექსანდრე ფონ ჰუმბოლდტის, კარლ რიტერისა და გუსტავ როზენის მხარდაჭერამ გადაწყვეტინა მას, ეფიქრა ახალი ექსპედიციის დაგეგმვაზე აღმოსავლეთ ანატოლიასა და კავკასიაში. ამჯერად მას თანამგზავრიც ეყოლებოდა; ეს გახლდათ ზემოხსენებული გეორგ როზენი, რომელსაც იმ დროს ახალი დაცული ჰქონდა დისერტაცია ლაიფციგის უნივერსიტეტში.

კარლ კოხი იენიდან გამოემგზავრა 1843 წლის 16 მაისს. თავის თანამგზავართან ერთად იგი თავდაპირველად ეწვია ვენას, სადაც ისინი მიიღო ავსტრიის კანცლერმა კლემენს ფონ მეტერნიხმა. 1843 წლის 12 ივნისი, დღე, როდესაც ისინი ჯერ კიდევ ვენაში იმყოფებოდნენ, შეიძლება ჩაითვალოს კ. კოხისა და გ. როზენის მოგზაურობის დასაწყის თარიღად. მათს მარშრუტში მომდევნო მსხვილი პუნქტები იყო ბელგრადი, კონსტანტინოპოლი და ტრაპიზონი. ხანგრძლივი და არცთუ ადვილი მოგზაურობის შედეგად მიაღწიეს თბილისამდე, სადაც მათი გზები გაიყო. მოგვიანებით კოხმა მოინახულა განჯა, ბაქო და დერბენტი, უშედეგოდ სცადა მყინვარწვერის დალაშქრა, რის შემდეგაც სამშობლოში დაბრუნდა. 1846 წელს იგი საცხოვრებლად გადავიდა ბერლინში, სადაც მან მთელი დარჩენილი სიცოცხლე გაატარა და სადაც გარდაიცვალა 1879 წლის 25 მაისს.

წინამდებარე სტატიაში განსახილველ საკითხებთან მიმართებაში განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს ის ფაქტი, რომ კოხმა თავისი მეორე, 1843-1844 წლების ექსპედიციის ჩანაწერები სამ ტომად გამოსცა (კოხი 1846ა); (კოხი 1846ბ); (კოხი 1847). უნდა შევნიშნოთ, რომ, XIX საუკუნის 30-იან წლებში განხორციელებული მოგზაურობის ჩანაწერებისაგან განსხვავებით, აღნიშნულ სამტომეულს არ მიუყვრია სათანადო ყურადღება ისტორიკოსების, ეთნოგრაფების, ენათმეცნიერების თუ მთარგმნელების მხრიდან (არსებობს რამდენიმე გამონაკლისი; მაგალითად, (თაყაიშვილი 1938); (ბროისტე 1983); (კუში, კირჯა 2020), მიუხედავად იმისა, რომ კოხი ცნობილი გახლდათ თავისი ფართო ინტერესებით სხვადასხვა დარგის, მათ შორის, ისტორიის, არქეოლოგიის, ანთროპოლოგიის, გეოგრაფიისა და ა. შ. საკითხების მიმართ. შესაძლოა, რომ სწორედ ამ უგულებელყოფის ლოგიკური შედეგია ის ფაქტი, რომ აქამდე ვერავინ შეამჩნია ლაზური ლექსიკური მასალა მის ნაშრომში.³

რახან წინამდებარე სტატიაში სწორედ ამ, მის მიერ ლაზეთში ჩაწერილი ლექსიკური მასალის განხილვა გვაქვს განზრახული, ყურადღებას გავამახვილებთ ზემოხსენებული სამოგზაურო წიგნის მეორე ტომზე (კოხი 1846ბ). ეს ტომი ცამეტი თავისაგან შედგება, რომელთაგან მეოთხე ეძღვნება ლაზეთს (კოხი 1846ბ: 119-157). თავისთავად ცხადია, რომ თავი ძირითადად მცენარეული საფარის აღწერას მოიცავს. ასევე ხდება, როდესაც ავტორი მოგვითხრობს თავისი სტუმრობის შესახებ სოფელ ბულეფში,⁴ რომლის დასასრულს იგი წერს:

სანამ მეგობრული ბუღეფიდან გავემგზავრები, წარმოგიდგენთ ყველა იმ ხილისა და მცენარეულის სიას, რომელთაც ადგილობრივი მაცხოვრებლები საკვებად მიირთმევენ ან მოიხმარენ სხვადასხვა მიზნით მათი ადგილობრივი, ძირითადად, ლაზური სახელწოდებებით ისე, როგორც მათ საერთოდ იყენებენ აქ (კოხი 1846ბ: 131).

ამას მოჰყვება ფიტონიმების (მცენარეთა სახელწოდებების) სია, რომლის შემადგენელი ერთეულები ორენოვანი ლექსიკონის სიტყვა-სტატიის დარადაა წარმოდგენილი: ადგილზე ჩაწერილი სიტყვა და მისი გერმანული თარგმანი (კოხი 1846ბ: 131-132). სრული სიცხადისათვის აღნიშნულ მასალას წარმოვადგენთ ცხრილის სახით, რომელსაც დამატებით, მესამე სვეტს დავურთავთ ქართული შესატყვისებისათვის:

ცხრილი 1. კოხის მიერ ბუღეფში ჩაწერილი მცენარეთა სახელწოდებები

ლაზური	გერმანული	ქართული
Oschkuri	Apfel	ვამლი
S'chuli	Birn	მსხალი
Buli	Kirsche	ბალი
Ombri	Zwetsche	ტყემალი
Atampa	Pfirsiche	ატამი
Sertali	Aprikose	გარგარი
Nedsi	Walnuß	ნიგოზი
Ncheri	Haselnuß	თხილი
Dzuh	Kirschlorbeerfrucht	წყავი
Defneh	Lorbeer	დაფნა
Portagal	Apfelsine	ფორთოხალი
Araransi	Orange	ნარინჯი
Limon	Citrone	ლიმონი
Lughi	Feige	ლეღვი
Kisiltshick	Korneliuskirsche	ალუბალი
Tut	Maulbeere	თუთა
Urseni	Weinbeere	ყურძენი
Binachi	Weinstock	ვაზი
Tschubri	Kastanie	ნაბლი
Turguni-Kanto	Brombeere	მაყვალა
Kantru	Erdbeere	მარწყვი
Kastaneh	Kürbis	გოგრა
Schuka	Gurke	კიტრი
Asli-Patlischan	Eierfrucht	ბადრიჯანი
Frenk-Patlischan	Liebesapfel	პომიდორი
Lobia (Hatschi)	Bohnen	ლობიო
Sudolia	Runkel	ჭარხალი
Merosgjah	Petersilie	ოხრახუმი
Mintha	Minze	პიტნა
Luh	Kopfkohl und überhaupt Kohl	კომბოსტო
Pathi	Hirse	ფეტვი
Dika	Waizen	ხორბალი
Tscha'wdali	Roggen	ჭვავი
Arpa	Gerste	ქერი
Alaf	Hafer	მვრია
Lasuth	Mais	სიმინდი
Kinsi	Koriander	ქინძი
Broskia	Porree	პრასი
Chromi	Zwiebel	ხახვი
Kinatschiburk	Balsamine	უკადრისა
Liwora	Attich (Sambucus Ebulus L.)	ანწლი
Boia	Kermesbeere (Phytolacca decandra L.)	ჭიაფერა

ზემომოყვანილ ცხრილში უმაღლესი თვალშისაცემია რამდენიმე საინტერესო ასპექტი: 1. ავტორი კი ჩამოწერს მათ 42 სალექსიკონო სიტყვა-სტატიის სახით, თუმცა გამოვლენილი ლექსიკური ერთეულების რაოდენობა 43-ია, რადგან ლობიოს აღსანიშნავად ორი სხვადასხვა სიტყვაა წარმოდგენილი: Lobia და Hatschi; 2. ბუღეფში ჩაწერილი ერთეულების გერმან-

ულ თარგმანებში გამოყენებული ზოგიერთი სიტყვა აღარ იხმარება დღეს ან ორთოგრაფიის უწინდელი ნორმების მიხედვითაა წარმოდგენილი (მაგალითად, Liebesapfel, Waizen), რაც სულაც არ გახლავთ გასაკვირი, თუ მხედველობაში მივიღებთ განსახილველი ნაშრომის შექმნის თარიღს; 3. წარმოდგენილი ფიტონიმებიდან მხოლოდ ორს ახლავს ლათინური ნომენკლატურა: Liwora – Attich (*Sambucus Embulus* L.) და Boia – Kermesbeere (*Phylotacca decandra* L.); ეს სავსებით მოულოდნელიც კია იმის შემხედვარე, რომ სია ბოტანიკოსის შედგენილია. და მაინც, მთავარი ისაა, რომ ჩვენს წინაშეა ლაზურის შესწავლის ისტორიის საკმაოდ ადრეულ ეტაპზე გამოვლენილი და ჩაწერილი ლექსიკური მასალა, რომელიც ჯერ არავის გამოუკვლევია. ბუნებრივია, რომ ჩვენთვის პირველხარისხოვანი ამოცანაა იმის გარკვევა, რამდენად ორიგინალური, წარმომადგენლობითი და სანდოა კოხის მიერ მოწოდებული რესურსი.

აღნიშნული მისიის შესასრულებლად ფართომასშტაბიანი და მრავალეტაპიანი სამუშაოა ჩასატარებელი; ამ სამუშაოს ერთ-ერთ პირველ საფეხურად მივიჩნევთ კ. კოხის სიაში შემავალი ერთეულების შედარებას მასზე ადრეული და მისი თანამედროვე ავტორების მიერ მოწოდებულ ლაზურ მასალებთან. ასეთი, როგორც დასაწყისშივე აღვნიშნეთ, მხოლოდ სამია. ლაზურის ყველაზე ადრეულ, ლ. ერვას ი პანდუროს (ერვას ი პანდურო 1787: 69) მასალებში მხოლოდ ორი ისეთი სიტყვა გვხვდება, რომლებიც მნიშვნელობით ემთხვევა კოხისას; ესენია: Pomo (frutto) czkuri ('ვაშლი') და Pero [frutto] zukuli, czkuli ('მსხალი'). მეტიც რომ იყოს, ესპანელმა იეზუიტმა არ იცოდა ლაზური, არც ეს მასალაა მის მიერ მოკვლეული და ჩაწერილი, რის გამოც აღნიშნული წყარო სანდოდ ვერ ჩაითვლება. რაც შეეხება კიდევ ერთ მრავალენოვან კომპენდიუმს, რომელშიც წარმოდგენილია რამდენიმე ათეული გერმანული სიტყვა ლაზური შესატყვისებითურთ და რომლის ავტორია სახელგანთქმული გერმანელი აღმოსავლეთმცოდნე ჰაინრიხ იულიუს ფონ კლაპროთი (კლაპროთი 1823), მასში ჩვენთვის ღირსსაცნობი მასალა არ დასტურდება.

მესამე ნაშრომის ავტორია ზემოხსენებული გეორგ როზენი, რომელიც, როგორც აღინიშნა კ. კოხის თანამგზავრი გახლდათ აღმოსავლეთ ანატოლიასა და კავკასიაში მისი მეორე ექსპედიციის დროს. აღნიშნული გარემოების გამო კანონზომიერად ჩნდება შემდეგი შეკითხვა? რატომ უნდა ჩაითვალოს როზენის მასალები კოხისაზე უფრო ადრეულად, თუკი ისინი ერთად მოგზაურობდნენ? მართლაც, მათ მხარდამხარ განვლეს უზარმაზარი გზა ვენიდან თბილისამდე; შესაბამისად, მათი მასალები თანადროულად უნდა ჩაითვალოს. მეორე მხრივ, როზენი სამშობლოში თავის უფროს თანამგზავრზე უფრო ადრე დაბრუნდა და მაშინვე წარსდგა ბერლინის მეცნიერებათა აკადემიის წინაშე მოხსენებით ლაზური ენის შესახებ; მოგვიანებით სწორედ ეს მოხსენება დაიბეჭდა ცალკე წიგნაკად, რომელშიც შედიოდა ლაზურის გრამატიკის მიმოხილვა და მოკლე ლაზურ-გერმანული ლექსიკონი (როზენი 1844). მაშასადამე, მათი მასალები, მართლაც, ერთსა და იმავე დროსაა მოპოვებული და ჩაწერილი, თუმცა ეს უკანასკნელი ნაშრომი ორიოდე წლით ადრე გამოიცა.

ღირსსაცნობ გარემოებად მიგვაჩნია კიდევ ერთი ფაქტი, რომლის შესახებაც წერს როზენი: „ჩემი პატივცემული თანამგზავრის პროფ. კოხის თხოვნით, ტრაპიზონის ფაშამ დაგვინიშნა გამყოლი იბრაჰიმ-ეფენდი, მედრესეში განათლებამიღებული ლაზი“ (როზენი 1844: 3). აღსანიშნავია ისიც, რომ როგორც კოხი, ასევე როზენი ფართოდ სარგებლობდნენ ათინელი იბრაჰიმ-ეფენდის მომსახურებით. შესაბამისად, ხსენებულ ავტორთა ლექსიკური მასალების შედარება ფასეული მიგნებების მიღების კარგ საშუალებად მიგვაჩნია იმის გარკვევის საქმეში, რამდენად ორიგინალური, წარმომადგენლობითი და სანდოა ზემოხსენებული სია და მასში შეტანილი ერთეულები. საკითხისათვის მეტი სიცხადის მისანიჭებლად, ცხრილის სახით წარმოვადგენთ კოხისა და როზენის მასალებში დადასტურებულ საზიარო ლექსიკურ ერთეულებს.

ცხრილი 2. საზიარო ერთეულები კ. კობისა და გ. როზენის წყაროებში

კარლ კობი		გეორგ როზენი	
Oschkuri	Apfel	oškúri	Apfel
S'chuli	Birn	s-chuli	Birn
Buli	Kirsche	buli	Kirsche
Ombri	Zwetsche	ombri	Pflaume
Nedsi	Walnuß	nezi	Nuss
Dzuh	Kirschlorbeerfruct	dzu	Kirschlorbeer
Araransi	Orange	araranzi	Orange
Lughi	Feige	loghi	Feige
Urseni	Weinbeere	urzéni	Traube
Binachi	Weinstock	binechi	Weinstock
Kantru	Erdbeere	kandghu	Erdbeere
Lobia (Hatschi)	Bohnen	lobia	Bohne
Mintha	Minze	minta	Münze
Luh	Kopfkohl und überhaupt Kohl	lu	Kohl
Pathi	Hirse	pati	Hirse
Dika	Waizen	dika	Waizen
Alaf	Hafer	alaf	Hafer
Lasuth	Mais	lazud	Mais
Chromi	Zwiebel	kromi	Zwiebel

როგორც ვხედავთ, სულ გვაქვს 19 საზიარო ფიტონიმი ორივე ავტორის ლექსიკური კოლექციებიდან (ამასთან, სავალდებულოდ მიგვაჩნია შევნიშნოთ, რომ როზენტან ლობიოს აღსანიშნავად მოცემულია მხოლოდ lobia, ხოლო კობთან – Lobia და Hatschi). ამას გარდა ისიც უნდა ითქვას, რომ ორთავს მასალები განეკუთვნება ერთსა და იმავე ნაირსახეობას – ათინურ ლაზურს; არც ის ფაქტია უმნიშვნელო, რომ მათი გამყოლი, იბრაჰიმ-ეფენდი ათინელი ლაზი გახლდათ. მათ შორის არსებული პრინციპული განსხვავება მასალის ჩანერის წესში მდგომარეობს: ლაზური სიტყვების ჟღერადობის გადმოსაცემად კობს უპირატესობა მიუნიჭებია ტრანსლიტერაციის პრინციპისათვის, ხოლო როზენი, როგორც პროფესიონალი ენათმეცნიერი, ტრანსკრიფციას იყენებს (შდრ. *Oschkuri* – *oškúri*; *Lasuth* – *lazud*...).

ჩვენი აზრით, უპრიანი იქნება კიდევ ერთი საკითხის გარკვევა: ხომ არ მოიპოვება ისეთი ფიტონიმები როზენის ლექსიკონში, რომლებიც არ არის წარმოდგენილი კობთან? პასუხი დადებითია: 15 ასეთი ფიტონიმი (ან ფიტონიმური მნიშვნელობის მქონე ლექსიკური ერთეული) დასტურდება ლექსიკონის უკანასკნელ გვერდზე (როზენი 1844ა: 35).

ცხრილი 3. გ. როზენის ფიტონიმები, რომლებიც არ გვხვდება კ. კობის სიაში

Laz	German
c'aer	Kraut, Gras
danzi	Distel, Dorn
ssapu	Moos
kibri c'aer	Salbei (Zahnkraut)
wilári	Flachs
purki	Blume
éla	Rose
uwa	Dattel
g'oni	Fiche
sipri	Buche
chlamur	Linde
pawri	Blatt
tebi	Rinde
tási	Saamen
pipili	Kern

აქვე უნდა დაისვას მეორე, არანაკლებ მნიშვნელოვანი და უთუოდ კანონზომიერი კითხვა: გვხვდება თუ არა კ. კობის სიაში ისეთი ფიტონიმები, რომლებიც არ არის წარმოდგენილი გ. როზენტან? პასუხი ამ შემთხვევაშიც დადებითია: ასეთები ნამდვილად

არის და მათი რაოდენობა აღემატება მე-3 ცხრილში წარმოდგენილს.

ცხრილი 4. კ. კოხის ფიტონიმები, რომლებიც არ გვხვდება გ. როზენის ლექსიკონში

Laz	German
Atampa	Pfirsiche
Sertali	Aprikose
Ncheri	Haselnuß
Defneh	Lorbeer
Portagal	Apfelsine
Limon	Citrone
Kisiltschick	Korneliuskirsche
Tut	Maulbeere
Tschubri	Kastanie
Turguni-Kanto	Brombeere
Kastaneh	Kürbis
Schuka	Gurke
Asli-Patlischan	Fierfrucht
Frenk-Patlischan	Liebesapfel
Sudolia	Runkel
Merosgjah	Petersilie
Tscha'wdali	Roggen
Arpa	Gerste
Kinsi	Koriander
Broskia	Porree
Kinatschiburk	Balsamine
Liwora	Attich (Sambucus Ebulus L.)
Boia	Kermesbeere (Phytolacca decandra L.)

როგორც ვხედავთ, ასეთი 23 ერთეულია და ეს ძალიან მნიშვნელოვანი რაოდენობრივი მონაცემია. არც ის უნდა დაგვავიწყდეს, რომ ისინი (კ. კოხი და გ. როზენი) ერთად ესტუმრნენ ათინასა და მის შემოგარენს, თუმცა თითოეულ მათგანს ერთმანეთისაგან განსხვავებული ინტერესები და ამოცანები ჰქონდა და, როგორც ჩანს, ერთმანეთს არ უზიარებდნენ საკუთარ მასალებს. ყურადღება უნდა მიექცეს იმ ფაქტსაც, რომ ბულეფი ნახსენები არ არის არც გ. როზენის გრამატიკულ ნარკვევში და არც მის სამოგზაურო ჩანაწერებში (როზენი 2020).

ამრიგად, საკმაოდ ბევრი ნიშანი არსებობს საიმისოდ, რომ კარლ კოხის აღნიშნული სია ჩაითვალოს დამოუკიდებელ ლექსიკოგრაფიულ წყაროდ, რომელიც მცენარეთა სახელწოდებების დაფიქსირების თვალსაზრისით აღემატება კიდევ თავისი თანამგზავრისას. თუ იმ ისტორიულ პერიოდსაც მივიღებთ მხედველობაში, რომლის დროსაც ეს რესურსი შეიქმნა, მაშინ აღნიშნული რაოდენობრივი მონაცემები დამატებითი მახასიათებელი იქნება მისი წარმომადგენლობითობის სასარგებლოდ.

ზემოაღწერილი წყაროს სხვადასხვა ასპექტის განხილვის შესაჯამებლად აუცილებლად მიგვაჩნია კიდევ რამდენიმე კითხვის დასმა და კვლევის სამომავლო პერსპექტივების გამოკვეთა.

ერთ-ერთ ასეთი კითხვა, ჩვენი აზრით, უნდა იყოს შემდეგი: აქამდე რატომ ვერავინ შეამჩნია კ. კოხის ლაზური ლექსიკური ნიმუშები? როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, კოხის სამტომეული (კოხი 1846ა); (კოხი 1846ბ); (კოხი 1847), სადაც იგი აღწერს თავის მეორე ექსპედიციას, რა თქმა უნდა, არ დარჩენილა შეუმჩნეველი, თუმცა მან ვერ დაიმსახურა ჯეროვანი ყურადღება ისტორიკოსების, ეთნოგრაფების, მთარგმნელების მხრიდან, რომ არაფერი ვთქვათ ენათმეცნიერებზე. მართლაც, ძნელად ასახსნელია, რატომ უგულებელჰყოფდნენ არაბოტანიკოსები იმგვარ სამოგზაურო წიგნს, რომელიც მდიდარ და ფასეულ ინფორმაციას გვაწვდის ისეთი ადგილების შესახებ, სადაც უცხოელ მოგზაურს რამდენიმე საუკუნის განმავლობაში ძნელად თუ დაუდგამს ფეხი, თუ არ ჩავთვლით კასტილიის მეფის ელჩის რუი გონსალეს დე კლავიხოს, რომელიც იქ XV საუკუნის დასაწყისში იმყოფებოდა (მამისტვალიშვილი 1971), ან კიდევ ფრანგ იეზუიტ მისიონერს

ლუი გრანჟეს, რომელიც ლაზეთს 1614 წელს ეწვია (თამარაშვილი 1902: 135-138); (იამანიძე 2006: 96-109). ძნელად ასახსნელია თუ არა, ეს უგულებელყოფა სინამდვილეს შეესაბამება და აღნიშნულის უარყოფით ეფექტს წარმოადგენს ის გარემოება, რომ ჩვენთვის საინტერესო ნაშრომი კვლავაც გამოუყენებელი წყაროა არაბოტანიკოსების მიერ, ენათმეცნიერთა ჩათვლით.

ბუნებრივია, რომ თავდაპირველად ჩვენც ძირითადად მხოლოდ ის ვიცოდით კ. კოხის შესახებ, რომ იგი ახლდა გ. როზენს ლაზეთში (როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ამ უკანასკნელს ნაშრომში ნახსენებიც ჰყავს თავისი გავლენიანი თანამგზავრი (როზენი 1844: 3))¹ და რომ მანამდე, 1836-1837 წლებში ერთხელ უკვე სტუმრობდა რეგიონს. სხვათა შორის, მისი სხვა სამოგზაურო წიგნის ფრაგმენტები თავის დროზე ითარგმნა და გამოიცა ქართულად (მამაცაშვილი 1981). ჩვენ უფრო გულდასმით გავეცანიით მის ზემოხსენებულ ტექსტს სწორედ იმის გასარკვევად, ხომ არ იყო მეორე, უფრო გვიანდელი ექსპედიციის ჩანაწერებში რაიმე ხელშესახები მასალა პირველისაგან განსხვავებით. შედეგი აშკარად აღემატებოდა მოლოდინს.

წინამდებარე ნაშრომში ჩვენს ერთ-ერთ ამოცანას ისიც წარმოადგენდა, რომ გაგვერკვია, რამდენად ორიგინალური, სანდო და წარმომადგენლობითია კ. კოხის ლექსიკური მასალა. როგორც უკვე ვნახეთ, ეს მასალა ნამდვილად ორიგინალურია, ყოველ შემთხვევაში, იმ დროს არსებული რესურსების გათვალისწინებით. რაც შეეხება წარმომადგენლობითობას, თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ ფაქტს, რომ ეს სია მცენარეთა სახელწოდებებისაგან (ფიტონიმებისაგან) შედგება, მაშინ იგი ამ პარამეტრსაც საკლებით აკმაყოფილებს: კოხის ფიტონიმები რაოდენობრივად საგრძნობლად აღემატება როზენისას.

ჩვენ მიერ განხილული მასალა საკმაოდ სანდოდ მიგვაჩნია, თუმცა საბოლოოდ დასკვნის მისაღებად ფართომასშტაბიანი და სიღრმისეული საენათმეცნიერო კვლევაა აუცილებელი. აშკარაა, რომ, რადგანაც კ. კოხის მასალა შეუმჩნეველი დარჩა და, შესაბამისად, არც ვინმეს გამოუკვლევია აქამდე, იგი არც გათვალისწინებითა და არც გამოუყენებით მის შემდგომ შედგენილ ლაზურის ლექსიკოგრაფიულ ნაშრომებში. და მაინც, სწორედ ზემოაღნიშნული ფართომასშტაბიანი კვლევის ფარგლებში უდავოდ ფასეულად მიგვაჩნია ამ მასალის შედარება მომდევნო პერიოდის სხვადასხვა ფორმატის, მოცულობისა თუ დანიშნულების ლექსიკოგრაფიულ წყაროებთან, დაწყებული XIX საუკუნეში გამოცემული ისეთი ნაშრომებით, როგორებიცაა, მაგალითად, დ. რ. პიკოკი (პიკოკი 1887), რ. ერკერტი (ერკერტი 1895), პ. აჭარიანი (აჭარიანი 1898), და ისეთით დამთავრებული, რომელთაც ამ ორიოდ წლის წინათ იხილეს დღის სინათლე, როგორებიცაა, მ. ბუკიასა (ბუკია 2018) და ი. ალექსივას (ალექსივა 2020) ლექსიკონები. რადგანაც ამ სახის შედარებითი კვლევა უკვე ჩავატარეთ (თუმცა მის ბოლომდე მისაყვანად კიდევაა გადასადგმელი რამდენიმე ნაბიჯი, რის გამოც ჯერ არ ვაქვეყნებთ მის შედეგებს), აქედანვე შეიძლება განვაცხადოთ, რომ კარლ კოხის მიერ XIX საუკუნეში გამოვლენილი და ჩაწერილი მცენარეთა ლაზური სახელწოდებების სიაში ისეთი სიტყვები და მნიშვნელობებიც გვხვდება, რომლებიც არცერთ სხვა წყაროში არ არის დადასტურებული, რაც იმას ნიშნავს, რომ იგი ფასეულ რესურსს წარმოადგენს არა მხოლოდ ისტორიული თვალსაზრისით, რომლის შესწავლა სხვადასხვა თვალსაზრისიდან ნამდვილად ფასეული შედეგების მომტანი იქნება.

შენიშვნები

- ¹ წინამდებარე ნაშრომზე მუშაობის პროცესში აღმოჩენილი დახმარებისათვის გულწრფელ მადლობას მოვახსენებ ქალბატონ ნანა სიმონიას, ქალბატონ მანანა ბუკიას, ქალბატონ ნინო ციხიშვილსა და ბატონ ელგუჯა დადუნაშვილს.
- ² ზოგიერთი ავტორი კ. კოხის დაბადების ადგილად ვაიმარს უთითებს (მაღალაშვილი-ყანჩაველი 1969: 160), რაც სინამდვილეს არ შეესაბამება.
- ³ შეიძლება ითქვას, რომ სხვა გამონაკლის ავტორებთან ერთად გიორგი ყაზბეგიც (ყაზბეგი

1876) უნდა დაგვესახელებინა, რომელიც არცთუ ურიგოდ იცნობს კ. კოხის აღნიშნულ ნაშრომს; იგი რამდენჯერმე იმონებს მას ლაზების გეოგრაფიული განსახლებისა და ეთნოგრაფიული თავისებურებების შესახებ თხრობისას, მაგრამ ჩვენ მიერ განსახილველ ენობრივ მასალას არც კი ახსენებს.

- ⁴ ნიკო მარი (მარი 1910: xvii) მიუთითებს, რომ არსებობს სოფელი ბულეფი, რომელიც მდებარეობს ათინასთან ახლოს მდინარე ბულეფისწყალზე, და შესაბამის თქმასაც კი გამოყოფს („Так существует булепский подговор (6) в селений Булеп на речке того же имени, на востоке от р. Атины“). იოსებ ყიფშიძის სიაში (ყიფშიძე 1937: 169) ჩანს „29. თუდენი ბულეფი“ და „30. ჟინი ბულეფი.“ „ლაზური ტოპონიმების ლექსიკონშიც“ დადასტურებულია ეს სახელწოდება (ალექსივა, ბუჯაქლიში 2009: 7). იგი მომდინარეობს ლაზური სიტყვის (მ)ბუდ-ი 'ბალი' მრავლობითი რიცხვის ფორმიდან ბუდეფე; დღეს მის ბადლად შესაბამისი მნიშვნელობის მქონე თურქული სიტყვა გამოიყენება: Kirazlık.
- ⁵ ამ ფაქტს საგანგებო აღნიშვნის ღირსად მიიჩნევს არნოლდ ჩიქობავა (ჩიქობავა 1965: 143).

დამონებანი

ალექსივა 2020: İ. Aleksiva. *Dictionary of Laz Plant Names*, München, LINCOM.

ალექსივა, ბუჯაქლიში 2009: İ. Aleksiva, İ. A. Bucaklışı. *SVACOXO – Laz yer adlar sözlüğü*, İstanbul, Kolkhis Laz Kültür Derneği.

ანონიმი 1879: Karl Koch. *Nature* 20.

აჭარიანი 1898: H. Adjarian. *Étude sur la langue laze. Mémoires de la Société Linguistique de Paris* X.

ბროისტე 1983: J. Breuste. Karl Kochs Forschungsreisen nach Kaukasien 1836-1838 und 1842-1844. *Georgica: Zeitschrift für Kultur, Sprache und Geschichte Georgiens und Kaukasiens* 6.

ბუკია 2018: მ. ბუკია. *ღაზუხი დექსიკონი*. Wojnowice: KEW.

გიპერტი 1992: J. Gippert. The Caucasian language material in Evliya Çelebi's travel book: A revision. *Caucasian Perspectives*, ed by G. Hewitt, Unterschleissheim/München, LINCOM.

ერვასი პანდურო 1787: L. Hervás y Panduro. *Vocabolario poligloto con prolegomeni sopra più di cl. Lingue: dove sono delle scoperte nuove, ed utili all'antica storia dell'uman genere, ed alla cognizione del meccanismo delle parole*, Cesena, G. Biasini.

ერკერტი 1895: R. Erckert. *Die Sprachen des kaukasischen Stammes*, Hölder, Wien.

თამარაშვილი 1902: მ. თამარაშვილი. ისტორია კათოლიკობისა ქახთვედთა შოხის ნამდვიდის საბუთების შემოგანითა და განმახტებით XIII საუკუნიდგან ვიდრე XX საუკუნემდე, ტფილისი.

თაყაიშვილი 1938: ე. თაყაიშვილი. *ახქოდროგიუხი ექსპედიცია კოდა-ოდთისში და ჩანგდში 1907 წედს, პარიზი*.

იამანიძე 2006: მ. იამანიძე. *საქახთვედო ფხანგუდ მოგზაუხუდ დიგეხატუხაში (XIII-XVII სს.)*, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი.

იუნესკო 2022: UNESCO. *Atlas of the World's Languages in Danger*. <http://www.unesco.org/languages-atlas/en/atlasmap.html> (ნანახია 18.11.2023)

კიკვიძე 2022: Z. Kikvidze. Laz Lexical Specimina from K. H. E. Koch's Travelogue. *Annual Conference of the Italian Association for the Study of Central Asia and the Caucasus (ASIAC)* (December 1-3, 2022; Bergamo, Italy).

კლაპროთი 1823: H. J. Klaproth. *Asia Polyglotta*, J. M. Eberhart, Paris.

კოხი 1846ა: K. Koch. *Wanderungen im Oriente, während der Jahre 1843 und 1844: Reise Längs der Donau nach Konstantinopel und nach Trebisond*, Band 1, Weimar, Druck und Verlag des Landes-Industrie-Comptoirs.

კოხი 1846ბ: K. Koch. *Wanderungen im Oriente, während der Jahre 1843 und 1844: Reise im pontischen Gebirge und türkischen Armenien*, Band 2, Weimar, Druck und Verlag des Landes-Industrie-Comptoirs.

კოხი 1847: K. Koch. *Wanderungen im Oriente, während der Jahre 1843 und 1844: Reise in Grusien, am Kaspischen Meere und im Kaukasus*, Band 3, Weimar, Druck und Verlag des Landes-Industrie-Comptoirs.

კუში, კირჭა 2020: A. Kuş, Ç. Kirca. *Alman doktor Koch'un kayıtları ışığında Trabzon ve yakın çevresi. Karadeniz*

İncelemeleri Dergisi 29.

- მამაცაშვილი 1981:** კ. კობისა და ო. სპენსერის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. გერმანულიდან თარგმნა, შესავალი და კომენტარები დაურთო ლონდა მამაცაშვილმა, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი.
- მამისთვალისშვილი 1971:** ე. მამისთვალისშვილი. რუი გონსალეს დე კლავიხოს ცნობები საქართველოს შესახებ, მნათობი 8.
- მარი 1910:** Н. Марр. *Грамматика чанского (лазского) языка с хрестоматией и словарем*, Типография Императорской Академии Наук, Санкт-Петербург.
- მაღალაშვილი-ყანჩაველი 1969:** თ. მაღალაშვილი-ყანჩაველი. მასალები საქართველოში ცნობილი გერმანელი ბოტანიკოსის კარლ კობის მოგზაურობის შესახებ, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე XXII-XXIII A.
- პიკოკი 1887:** D. R. Peacock. Original Vocabularies of Five West Caucasian Languages (Georgian, Mingrelian, Lazian, Swanetian, and Abkhazian). *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 19/1.
- როზენი 1844:** G. Rosen. *Über die Sprache der Lazen*, Lemgo, Meyersche Hofbuchhandlung.
- როზენი 2020:** G. Rosen. *Notizen von einer Reise durch Serbien, Anatolien und Transkaukasien in den Jahren 1843 und 1844*, ed. by A. Stache-Weiske & F. Meier-Barthel, Berlin, EB-Verlag.
- ყაზბეგი 1876:** Г. Н. Казбек. Три месяца в Турецкой Грузии. *Записки Кавказского отделения Императорского русского географического общества* кн. X, ч. 1.
- ყიფშიძე 1937:** ი. ყიფშიძე. საანგარიშო მოხსენება ჭანეთში საენათმეცნიერო მივლინებისა 1917 წ. ზაფხულს. II. მივლინების დღიური. აკად. ნ. მაჩის სახელობის ენის, ისტორიისა და მაგეჩიადუხი კულტურის ინსტიტუტის მოამბე 1.
- ჩიქობავა 1965:** ა. ჩიქობავა. იბეჩიუდ-კავკასიუხი ენათა შესწავლის ისტორია, გამომცემლობა „განათლება“, თბილისი.
- ჯიქია 1936:** С. Джикия. Евлия Челеби о мингрельском и грузинском языках, *Советское языкознание* 2.
- ჯიქია 1954:** ს. ჯიქია. ევლია ჩელები ლაზებისა და ლაზურის შესახებ, იბეჩიუდ-კავკასიუხი ენათმეცნიერება 6.

PLANT NAMES FROM BULEPI: A GERMAN BOTANIST'S CONTRIBUTION TO DOCUMENTATION OF LAZ

Zaal Kikvidze

Arnold Chikobava Institute of Linguistics
Ivane Javakhishvili Tbilisi State University
zaal.kikvidze@tsu.ge

In the present paper I discuss the list of phytonyms (plant names) elicited and recorded in the Laz village of Bulepi and published by the German botanist Karl Heinrich Emil Koch in his travelogue in 1846. The list is arranged as a set of dictionary entries: a Laz phytonym accompanied with a German translation. There are 42 entries; however, the total number of Laz phytonyms is actually 43 because the entry for ‘beans’ evidences two elicited items: *Lobia* and *Hatschi*.

Koch's data should be compared with those of contained in preceding and contemporaneous sources. The preceding sources of Laz lexical specimens are two multilingual compendia, one of the published in the later half of the 18th century and another in the early 19th century; they can hardly be considered for comparison for their deficiency and unreliability. As for a glossary of Laz words included in the grammatical sketch of Laz by G. Rosen, Koch's travel companion, there are a number of coincidences; however, with respect to the occurrence of plant names, Koch's list is clearly more representative than Rosen's glossary.

Further studies of the list in point should include comparisons with lexicographic sources having appeared later. It is obvious that, owing to the fact that Koch's specimina have not been noticed, none of the sources has considered its data; however, such comparisons can demonstrate how reliable individual items are and whether the list includes any specimina not occurring elsewhere. Based on the already conducted comparisons and my preliminary observations of the overwhelming majority of the available lexicographic sources of Laz, it can be stated that Karl Koch's list of phytonyms, elicited and recorded in the Laz village of Bulepi, is an original, reliable and representative resource and a valuable contribution to documentation of Laz.